

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (XVI դ.)

XVI դ. Վրաստանը մասնատված էր Քարթլիի, Կախեթի, Իմերեթի թագավորությունների և Սամցխեի կիսանկախ աթաբեկության: Բացի քաղաքական մասնատվածությունից Վրաստանում երկնեղքված էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ ստեղծվել էին երկու կաթողիկոսություններ: Արևելյան Վրաստանի վրա տարածվում էր Մցխեթի կաթողիկոսության իշխանությունը՝ Քարթլիի, Կախեթի և Թիֆլիսի կաթողիկոս-պատրիարքի առաջնորդությամբ, իսկ Արևմտյան Վրաստանի՝ Իմերեթի և Աբխազիայի վրա՝ Բիչվինտյան կաթողիկոսության իշխանությունը: Այն Մցխեթի կաթողիկոսությունից անկախացել և կաթողիկոսության կարգավիճակ էր ստացել XIV դ.¹: Վրաստանում, ինչպես և ավատատիրական մյուս երկրներում, աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներից բացի խոշոր ավատատեր էր նաև հոգևոր իշխանությունը: Նրան էին պատկանում ճորտեր, գյուղեր, խոշոր կալվածքներ, կրպակներ և նյութական տարբեր հարստություններ: Կալվածքներ և ունեցվածք եկեղեցին ձեռք էր բերում աշխարհիկ իշխանության կողմից ստացված նվիրատվությունների, իր կողմից նախաձեռնված գնումների, ինչպես նաև բռնագրավումների միջոցով՝ հանդես գալով որպես դատաիրավական գործառույթ իրականացնող ինստիտուտ²: Վանքապատկան կալվածքները ունեին կարևոր մի առանձնահատկություն՝ դրանց շնորհիվ էր ապահարկության՝ թարխանության իրավունք: Այդ դեպքում եկեղեցու կալվածքները

¹ Բիչվինտյան անկախ կաթողիկոսության առաջացման թվագրումը XIV դարով պայմանավորված է բիչվինտյան առաջին կաթողիկոս Արսենի կաթողիկոսության առաջին՝ 1390 թ. տարեթվով: Տե՛ս Иосселиани П., Краткая история грузинской церкви, С. Петербург, 1843, с. 151.

² Какабадзе С., Грузинские документы IX-XV вв., Москва, 1982, с. 177.

հայտնվում էին արտոնյալ վիճակում՝ լիովին կամ որոշ դեպքերում մասամբ ազատվելով արքունական հարկերից:

Վրաց եկեղեցու տնտեսական կարողության, ապահարկության իրավունքի, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության փոխհարաբերությունների արժեքավոր աղբյուրներ են նվիրատվությունների և ապահարկության վերաբերյալ այն հրովարտակաները, որոնք տվել են վրաց արքաները եկեղեցուն: Ստորև քննության են ենթարկվում XVI դ. թվագրվող Արևելյան Վրաստանում վանական կալվածատիրության և ապահարկության մի շարք հրովարտականեր: Առաջին վավերագիրը ներկայացնում է սույն ժամանակաշրջանում Մցխեթի կաթողիկոսության կալվածքների տեսակները և դրանց ապահարկության իրավունքը:

**Քարթլի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության
հրովարտակ³**

(1559 թ. դեկտեմբերի 1)

*Բարաթաշվիլից...[երկու-երեք բառ պակասում է] ...Ռդկաձեն իր
կալվածքով⁴, Թանգուլաշվիլին իր կալվածքով...[երկու-երեք բառ
պակասում է]... [Ուլդաշվիլին իր կալվածքով:*

Սխալդիդի գյուղն իր արդարացի սահմաններով,

[Ծինուլբանի⁵ գյուղն իր սահմաններով,

Ձաղիսխենվի գյուղատեղին իր սահմաններով,

Շուագոմնի գյուղատեղին իր սահմաններով,

Սաթալգմենի գյուղատեղին իր սահմաններով,

Քուաբնի գյուղն իր սահմաններով,

Ուպիտին՝ իր սահմաններով,

Թելովանին՝ իր սահմաններով,

³ Памятники грузинского права (այսուհետ՝ ПГП), тексты издал, примечаниями и указателями снабдил И. Долидзе, Тбилиси, 1970, с. 263.

⁴ Կալվածքների ցանկը տրված է քնագրին համահունչ:

⁵ Ծինուլբանի կամ Ծուանբանի՝ քնակավայր Վերին Քարթլիում, Փոքր Լիախվի գետի ձախ ափին: Տե՛ս Гильденштедт И.А., Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., С.-Петербург, 2002, с. 110, 139, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия г-на Академика И.А. Гильденштедта чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72 и 73 годах, Санктпетербург, 1809, с. 310.

Կարսանին՝ իր սահմաններով,
 Նաքուբաքեվնին իր սահմաններով,
 Մուխադգուերդին իր սահմաններով,
 Արմազի⁶ ամրոցը իր վանքով և իր մաքսով և եկամուտներով,
 Յիխեդիդին՝ իր սահմաններով,
 Ձեգովն իր սահմաններով,
 Ս[ա]խտրին իր սահմաններով և իր հաստատված կալվածքներով,
 Քավթիսխեվում Գագելիշվիլին պատկանած կալվածքները,
 Իվանիաձեուվով և վանքով⁷, իր հաստատված կալվածքներով,
 Նիաբին՝ իր սահմաններով,
 Գոմին՝ իր սահմաններով,
 Մեթեխին⁸ իր սահմաններով,
 Չոչեթին՝ իր սահմաններով,
 Աթենիում⁹ Ծինուբեցիները, Գորեցիները և Թբիլեաշվիլին իրենց
 կալվածքներով և Գագանաուրայի խաղողի մեծ այգիները:
 Խուներդութիում, ինչ-որ հնուց ի վեր Մցխեթին նվիրված
 գյուղացիներ և կալվածքներ կան, իր օրինական սահմաններով,
 Տանձիեցիները¹⁰ իրենց կալվածքով,
 Իմերիսեվիում Մաջանիսձեն և ամրոցը,
 Քորազնայի [ամրոցի] խաղողի այգին,
 Սարկեն¹¹ իր եկամուտներով,
 Դիդգորիի Մոխիսի գյուղը,
 Դիղուամիում խաղողի այգիները,

⁶ Ամրոց և մաքսակետ Քարթլիում, Մցխեթից արևմուտք: Տե՛ս Կաֆաձե Շ., նշվ. աշխ., էջ 228:

⁷ Հավանաբար խոսքը Քվաթախեվի վանքի մասին է, որը գտնվում է Կավտիսխեվի գյուղի մոտ:

⁸ Ամրոց և վանք Թբիլիսիում: Բադրատիոնի Վ., История царства грузинского, Тбилиси, 1976, с. 320.

⁹ Քաղաք և ամրոց Քարթլիում, Գորի քաղաքի մոտ: Տե՛ս Բադրատիոնի Վ., История царства грузинского, с. 315.

¹⁰ Գյուղ Քարթլիում, Խոնամի գետի հովտում: Տե՛ս Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wakhoucht, par M. Brosset, S.-Petersbourg, p. 155.

¹¹ Սարկե կամ Սարկինե անապատ. Շիր-Մղուիմյան վանական համալիրը 14-րդ դարի վերջերից սկսել է անվանվել Սարկե անապատ, գտնվում է Մցխեթի մոտ: Շ. Կաֆաձե, նշվ. աշխ., էջ 113, 12, 244:

Թրիալեթում(Թոեղը) Էձանի գյուղը և Ներքին Բեշքենաշենին իր սահմաններով,

Ախտդի գյուղապետդինները և Յեցխաձենները իրենց կալվածքներով,

Գորիում, ինչ-որ հնուց ի վեր Մցխեթին նվիրված գյուղացիներ ու վաճառականներ կան, իրենց տունուտեղով, կրպակներով, կալվածքներով, Գորիի դիմաց Վերին Ախալդարա [գյուղը], Փալավանդիշվիլու կողմից նվիրաբերված տասնութ կալվածքները իրենց օրինական սահմաններով,

Տիրձնի [գյուղում] Գելդիաշվիլին, Գուդաձեն, Ուրիձեն և Փիլիպաշվիլինները իրենց կալվածքներով,

Վերին Մեղուրեկիում մեկ լրիվ գյուղացիական կալվածք[սագվեխո]¹², Փոքր¹³ Մեղուրեկի գյուղապետդին իր օրինական սահմաններով,

Էրեթիում¹⁴ երկու ծովա, Գաբրիել անձը և նրա մասնաբաժինը իր կալվածքով,

Քուրդի գյուղն իր սահմաններով,

Ջակուին՝ իր սահմաններով,

Սաթիխարին՝ իր սահմաններով,

Դիսեվի գյուղը և վանքը իր եկամուտներով, իր սահմաններով:

Փլավում Մրովիշվիլին իր վանքով և կալվածքով, Ճինճվեիձեն իր կալվածքով, Ճարեբեիձեն իր կալվածքով, Յակուերիձեն իր կալվածքով,

Կուրիպում երեք գյուղական ունեցվածք՝ Գեգելիշվիլի, Լիպարիպաշվիլի և Միքուտաուրի,

Վիրշան¹⁵ իր եկամուտներով,

Ծխածկալթա իշխանից նվիրաբերված ստացված Արչվաձենները իրենց ունեցվածքով,

Ռուխում Մրովեշվիլին իր ունեցվածքով Թավերիձեի փոխարեն,

Քուեշին իր սահմաններով,

Ջերթին իր սահմաններով,

¹² Նաջլեթո՝ սագվեխո՝ գյուղացիական ունեցվածք: Какабадзе С., նշվ. աշխ., էջ 264:

¹³ Բնագրում ցուտա՝ քիչ, թարգմանված է փոքր:

¹⁴ Հավանաբար խոսքը Քարթլիում գտնվող Էրեդի կամ Էրեդվի բնակավայրի, և ոչ Էրեթի երկրամասի մասին է: Նույն տեղում, էջ 104, 249:

¹⁵ Վանք Քարթլիում: Նույն տեղում, էջ 231:

Ծառա և կալվածք են¹⁶՝ Վեդուրի գյուղն իր սահմաններով,
Ռեխիսխեմվիում երեք գյուղական ծուխ իրենց ունեցվածքով,
Նիկոզանին իր սահմաններով, Քարցիծենները և Տաիրիշվիլիները
իրենց ունեցվածքով,

Ալախանին՝ իր սահմաններով,
Ագարան՝ իր սահմաններով,
Տուրաթան՝ իր սահմաններով,
Քսանի Կոնին անվիճելի իր գեղափերով,
Չքունուրի գյուղն իր սահմաններով,
Մուխանի գյուղն իր սահմաններով,
Ծկալաբորոտանա գյուղալեռին իր սահմաններով,
Ծերովանին և Գորովանին իրենց սահմաններով, Մակունձաձենները
իրենց կալվածքով,

Շարափխանա գյուղալեռին իր սահմաններով,
Թեկենան իր սահմաններով,
Կասպիում գյուղերը իրենց կալվածքներով,
Յիխեբդավին իր սահմաններով,
Կուլենելի գյուղն իր սահմաններով, նաև Միսաբցիելյան
դամբարանը, ինչպես հրովարտակի¹⁷ մեջ գրված է,
Նավազա գյուղն իր սահմաններով,
Աշի Օդիշելիծենները իրենց ունեցվածքով և Կոպինաշվիլին¹⁸,
Պոնթխելան իր սահմաններով,
Եվ ինչ-որ մցխեթական [կաթողիկոսության] կալվածք է
Քինձարայում¹⁹ իր սահմաններով,

¹⁶ [/ջ/ւղծութոյ] թարգմանված է ծառա (Գ. Մ.):

¹⁷ Խոսքը 1447 թ. «Քարթլիի և Կախեթի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության հրովարտակի» մասին է, որտեղ ի տարբերություն 1392 թ. «Քարթլիի, Կախեթի, Մեխեթի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության հրովարտակի» Միսաբցիելի գյուղի փոխարեն 1447 թ. հրովարտակում գրված է Միսաբցիելյան դամբարան, իսկ 1392 թ. հրովարտակում հիշատակվող Կուլենի գյուղը հետագայում՝ 1559 թ. նշված է որպես Կուլենելի գյուղ: ՈԴՄ, տ. III, с. 187-193, 176-181; Какабадзе С., նշվ. աշխ., էջ 158-161, 101-107:

¹⁸ Բնագրում գրված է տողի վերևում:

¹⁹ Գյուղ Քարթլիում, Մցխեթից հյուսիս: Багратиони В, նշվ. աշխ., էջ 319:

Ուլումբա²⁰ [վանքը] իր եկամուտներով, Սագուդեն իր սահմաններով,

Կողմանին²¹ իր սահմաններով,

Սավաների գյուղաբերդին իր սահմաններով,

Շուա Մուխնարին, որ հնուց է արարված, իր ջրով...

Սրանցից, որոնց կալվածքները և երկրամասերը մեր նախորդ արքայից արքա ողորմած հոգի մեր հայրերը և պապերը թարխանություն՝ ապահարկություն են գրել, և շնորհել ազատություն և անձեռնմխելիություն հաստատել, այժմ մենք այս հրովարտակով նորից ապահարկեցինք և ազատեցինք բոլոր պահանջներից և փոքրերից:

Այլևս ոչինչ չպահանջվի և չհաշվառվի ո՛չ մի փող և ո՛չ մի ժամանակ ո՛չ թաթարական ուլուիա, ո՛չ փոքր հաշվառվող մշտական ուլուիա²², [չպահանջել հոգուր] ծիապանի, բազիերի²³, ախոռսալարի, շնապահի, ո՛չ գրաստ պահանջել, ո՛չ մորթի ենթակա անասուն, ո՛չ խոհանոցի փայտ կրող, ո՛չ խոհանոցի ջրկիր և ինչ նոր մարդու[գրագրի՝ մեղքագրի] կողմից հորինվի[հարկ կամ փոքր], երբեք ո՛չ ոքից չպահանջվի, ո՛չ ոք չհաշվառվի[որպես արքունական հարկատու] և ոչ մի պահանջ չլինի...

Գրվեց այս հրովարտակը մեր թագավորության ինդիկտիոնի²⁴ չորրորդ տարում, քրոնիկոնի²⁵ ՆՅՅ (1559 թ.²⁶), դեկտեմբեր ամսի

²⁰ Ուլումբայի Աստվածամոր վանք, գտնվում է Շերախենվի գետի հովտում: Stéu Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wakhoucht, par Brosset M., S.-Petersbourg, p. 267.

²¹ Գյուլ Մցխեթի մերձակայքում: Նույն տեղում, էջ 237:

²² Մեծ թաթարական ուլուիա՝ (ձեռք խառնած շալվա), փոքր մշտական հաշվառվող ուլուիա (Ֆլորինտ խառնած շալվա)՝ բնամթերքով գանձվող հարկատեսակներ: Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIXe siècle, Introduction et tables des matières. St.-Petersbourg, 1858, pp. CLXX- CLXXVI. Կաթաճաճե Ը., նշվ. աշխ., էջ 268:

²³ (Ճաճիեր) բազիերի՝ բազենապահ, ախոռսալարի (սնորսալար)՝ ախոռապետ, Կաթաճաճե Ը., նշվ. աշխ., էջ 251:

²⁴ Վրացական ինդիկտիոնով նշվում էին վրաց արքաների կառավարման տարիները: Կաթաճաճե Ը., նշվ. աշխ., էջ 255:

²⁵ Վրաց միջնադարյան իրականության մեջ կիրառվող թվագրության ձև, որը ներկայացնում էր 532 տարի ներառող և կրկնվող շրջան և հիմնվում էր աշխարհի արարումից սկսած 5604 տարվա դարաշրջանի վրա: Сумбат Давитисдзе, История и повествование о Багратионах, пер. и прим. Лордкипанидзе М. Д., Тбилиси, 1979, с. 9.

մեկին, Քվաթախեվի վանքի վանահոր Բարաթաշվիլի Փիլիպպեի ձեռքով:

Այլ ձեռագրով գրված է.

երբ գրեցինք այս հրովարտակը, այդ ժամանակ Ջանճվելիձեի, Ճարեբելիսձեի, Յակուերիձեի և Տանձիեցիները կալվածքները չկային: Ասրված անի և [եթե] այնպիսի ժամի պատահի, որ նրանց ունեցվածքը մնա մեզ, ուխտադրության մեջ մեզ չմեղադրեք:

Սյորագրություն՝ ես՝ Ալեքսանդրս, հաստատում եմ²⁷ Ասրծու հրամանով

Կեիք՝ Ասրծու ծառա Ալեքսանդրե

Կեիք՝ Գիորգի²⁸

Հակառակ այն հանգամանքին, որ վավերագիրը թվագրվում է 1559 թ.-ով, վավերագրի ստորագրություններից և կնիքներից ակնհայտ է, որ այն գրվել է դեռ Ալեքսանդր արքայի օրոք (1412-1442 թթ.), սակայն արտագրվել և վերահաստատվել է 1559 թ. Սիմոն արքայի կողմից: Այդ մասին վկայում է վավերագրի հետևյալ տողը՝ «գրվեց այս հրովարտակը մեր թագավորության ինդիկտիոնի չորրորդ տարում»: Այդ տարին՝ 1559 թ. վերջը, համընկնում է Սիմոն²⁹ արքայի

²⁶ Վավերագրի տեքստի մեջ՝ քրոնիկոնի ՆՁԽ (247)՝ 1559 (քրոնիկոնի սկիզբը հաշվվում էր 1312 թ.):

²⁷ Վրաց Գիորգի VII արքայի որդին, որի կառավարման տարիներին՝ 1412/1413-1442 թթ., արդեն սկսվել էր Արևելյան Վրաստանի երկու մասերի՝ Քարթլիի և Կախեթի մասնատման գործընթացը: Հայտնի էր շինարարական աշխատանքներով: История Грузии, ч. 1, под. ред. Джанашиа С., Тбилиси, 1946, с. 300-303. «Акты собранные Кавказскою археологическою комиссией» (АКАК), ред. Берге А., Тифлиси, 1886, с. 8.

²⁸ Գիորգի VIII-ը Ալեքսանդր արքայի որդին և Վախթանգ IV արքայի եղբայրն էր: Նույն տեղում: Մցխեթի կաթողիկոսությանը 1447 թ. ապահարկության նման մեկ այլ հրովարտակ է շնորհել Գիորգի արքան, որն ի տարբերություն 1559 թ. Վավերագրի, ներկայացնում է ապահարկվող ունեցվածքներ նաև Կախեթի տարածքում՝ բխելով այն հանգամանքից, որ XV դ. առաջին կեսին Արևելյան Վրաստանը դեռ մասնատված չէր Քարթլիի և Կախեթի առանձին թագավորությունների: ПГП, т. III, с. 187; Какабадзе С., նշվ. աշխ., էջ 158-164:

²⁹ Վախուշտի Բագրատիոնին Լուարսաբ արքայի կառավարման վերջին տարեթիվը համարում է 1558 թ., որը սակայն չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ 1556 թ. Լուարսաբի և Ղարաբաղի սեֆյան կառավարիչ (քելարբեկ) Շահվերդի խանի միջև Գարիսիում տեղի ունեցած ճակատամարտում Լուարսաբը ծանր վիրավորվում և

կառավարման (1556-1569, 1578-1600/1601 թթ.) չորրորդ տարվա հետ: Այն փաստը, որ վավերագիրը տրվել է 1559 թ.-ին, հաստատվում է նաև տեքստի մեջ Դոմենտի կաթողիկոսի հիշատակությամբ³⁰:

Սիմոն արքայի այս հրովարտակը ապահարկության իրավունքը տարածում էր 49 վանքապատկան գյուղերի և գյուղատեղերի, 8 վանքերի, 2 ամրոցի, Գորիի վանքապատկան կրպակների, խաղողի 3 մեծ այգիների, վանքապատկան թվարկված ծխերի վրա: 1559 թ. ապահարկության հրովարտակում տեղ գտած վանքապատկան ապահարկվող կալվածքների զգալի հատվածի անվանումները հիշատակվում են նաև 1392 թ. և 1447 թ. ապահարկության վավերագրերում³¹, որից կարելի է եզրահանգել, որ Մցխեթի կաթողիկոսության կալվածքների մի զգալի մասը դարձել էր անօտարելի սեփականություն և հետագա վավերագրերով միայն հաստատվում էր կաթողիկոսության անվերապահ իրավունքը դրանց վրա:

Դրանք հետևյալ կալվածքներն են՝

1559 թ.-ի Հրովարտակ	1447 թ.-ի հրովարտակ	1392 թ.-ի հրովարտակ
Մեթեխի	+	+
Ծինութանի	-	+
Թելովանի	+	+
Արմազի ամրոցը, վանքը	+	+
Ձեգուի, Սասխորի, Ցիխեղիդի	+	+
Մոխսի, Նիաբի, Չոչեթի, Գոմի	+	+
Կալվածքներ Աթենիում	+	+
Նավազա, Թեքենա	-	+

մահանում է: Եվ ուրեմն Սիմոն արքայի կառավարման առաջին տարին 1556 թ.-ն է, և ոչ Վ. Բագրատիոնիի նշած 1559 թ.՝ քրոնիկոնի 247 թ.: Ա. Բերժեն ևս սխալմամբ Լուարսաբի կառավարման վերջին տարեթիվը 1558 թ.-ն է համարում: Տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. I, c. 9; Багратиони В., История царства грузинского, Тбилиси, 1976, с. 39; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.4, თბილისი, 1973, էջ 114:

³⁰ 1559 թվականը Պ. Իոսսելիանին նշում է որպես Դոմենտի կաթողիկոսի հովվության առաջին տարի: Տե՛ս Иосселиани П., նշվ. աշխ., էջ 150:

³¹ Տե՛ս Какабадзе С., նշվ. աշխ., էջ 101-117, 158-164; ПГП, т. III, с. 176-181, 187-193.

Շկաշատրոանի, Կողմանի, Ծերովանի, Գորովանի ³²	+	+
Կասպի, Ագարա, Տուրաթա	+	+
Սարկե կամ Սարկինն անապատ	+	+
Էծանի, Բեշքենաշենի	-	+
Կալվաճքներ Գորիում	+	+
Քունջի, Դիսեվի, Սաթիխարի ³³ , Փլավի	բացառ. Փլավի	+
Ձերթի, Քուրդի, Փոքր Մեղուրեկի, Մեղուրեկի		+
Կալվաճքներ Քավտիսխեվիում, Ախտի,	+	-
Խունդուրեթի	+	+
Խաղողի այգիներ Քորազնա ամրոցում	+	-
Կարսանի, Մովսատգունբրդի, Նաքուբաքեվնի	+	+
Սաթալվանի, Ցիխեբրդավի ³⁴	+	-
Կուլենի կամ Կուլենենի գյուղը	+	+

Մյուս վավերագիրը՝ «[Մցխեթի] կաթողիկոսության վանքապատկան ճորտերի պարտականությունների ցուցակն» է³⁵, որը թվագրվում է XVI դ. վերջով: Վավերագրում թվարկվող կաթողիկոսությանը պատկանող 10 ծխերից (Մկերվաշվիլի, Գամկրելաշվիլի, 5 ծուխ Գիորգորիաններ, Նանուաշվիլի, Սուլաձե),

³² Վավերագրերում միասին թվարկվող տեղանունները աղյուսակում ևս միասին են ներկայացվում:

³³ Սատիխարի, Չոչեթի, Տուրաթա, Շկաշատրոանա գյուղերը 1447 թ. հրովարտակի մեջ հիշատակվում են որպես գյուղատեղիներ: Գյուղերի վերաձումը լքված գյուղատեղիների կարող էր լինել Լենկ Թեմուրի ավերիչ արշավանքերի հետևանքը, իսկ 1559 թ. հրովարտակի մեջ միայն Շկաշատրոանան է հիշատակվում որպես գյուղատեղի, որն իր հերթին կարող է խոսել Չոչեթի, Սատիխարի և Տուրաթա գյուղերի վերաձման մասին: Տե՛ս Կառնաձե C., նշվ. աշխ., էջ 111; ՈՒՈ, Դ. III, Ը. 264-266.

³⁴ 1447 թ. հրովարտակի տեքստի մեջ Ցիխեբրդավի: Տե՛ս ՈՒՈ, Դ. III, Ը. 191.

³⁵ Շլեսա Տաքտալիզոսո ցղեղեղի ծեղրիս (XVI Ն. ծղղ): ՈՒՈ, Դ. III, Ը. 381.

գանձվող բնահարկի ընդհանուր քանակը կազմում էր 120 պարկ³⁶ ցորեն, 134 տակառ գինի, 36 կոտ գարի, 60 մորթի ենթակա, մսացու կենդանի, 67 հավ, 256 ծու, 10 սայլ վարսակ և 10 սայլ փայտ: Վավերագրի տեքստի մի մասը բացակայում է:

Ստորև ներկայացվող վավերագրերը Քարթլիի արքաների ապահարկության և նվիրատվական հրովարտականքներ են, որ տրվել են Մցխեթի կաթողիկոսության կազմում ընդգրկված Սվետիցխովելի, Սիոնի, Քվաթախեվի վանքերին:

ա. Քվաթախեվի վանքի գյուղացիներին՝ բնամթերքով հարկվող մալի և ուլուփա, ցորենի բերքից հարկվող դալա, սաջինքո (ծխահարկ), դրամով գանձվող սաուրի հարկերից ազատելուն և վանքի կալվածքներին թարխանություն՝ ապահարկություն շնորհելու³⁷ հրովարտակն է՝ տրված Քարթլիի Լուարսաթ թագավորի կողմից քրոնիկոնի 238՝ 1550 թ.:

բ. Մցխեթի Սվետիցխովելի վանքին ապահարկություն շնորհելու հրովարտակն է, որով Սվետիցխովելի վանքապատկան ճորտերը ազատվում են դալա, մեծ ուլուփա, մշտական փոքր ուլուփա և այլ հարկերից՝ բացառությամբ թաթարական սաուրի հարկից: Հրովարտակն տրված է Լուարսաթին հաջորդած Սիմոն թագավորի կողմից քրոնիկոնի 271՝ 1583 թ.³⁸:

գ. 1552 թ. Լուարսաթ թագավորի կողմից Սիոնի վանքին շնորհած ապահարկության հրովարտակն է, որի մեջ թվարկվում է Թբիլիսիում Սիոնի վանքին պատկանող այն ամբողջ ունեցվածքը, որի վրա տարածվելու էր ապահարկության իրավունքը, դրանք էին՝ 6 կրպակներ, 2 տուն, մեկը՝ պարսպապատ, 1 շինություն, 1 հողակտոր՝ իր վրա գտնվող կրպակով հանդերձ, 1-ական ծովս Քալանթարաշվիլի, Ամբրոսիշվիլի, Մղելիաշվիլի և 2 ծովս Բեգիշաշվիլի, ինչպես նաև գյուղեր, այգիներ, վանքեր, աղբյուրներ, որոնց անվանումները չեն հիշատակվում³⁹:

³⁶ Վրացերեն տեքստում՝ *ցխվարի*, թարգմանությունն անհայտ է, թարգմանված է պարկ՝ ընկալվելով որպես տարա (Գ. Մ.):

³⁷ АКАК т. I, с. 9.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 10:

³⁹ Пурцеладзе Д., Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, с. 54.

Այս ժամին հիշեցնում ենք ձեզ, ո՛վ կաթողիկե առաքելական եկեղեցի Սվեդիսցիտվեյի և կաթողիկոս-պապորիարք Դոմենտի:

Տաճարի նշանի կամ հավաքքի գործի վերաբերյալ [հարցերում], ում դուք կանտեսեք և կարտաքսեք, կանտեսեք և մենք և չենք վստահի, քանի դեռ դուք չեք վստահել՝ ի կատարումն դրա [հավատարմության]:

Վկա է Աստված և բոլոր սրբերը:

Ստորագրություն- Փիլիպպե, Մալաքիա⁴³:

Կախեթական թագավորության տարածքում գտնվող Ացխեթի կաթողիկոսության կախեթական եպիսկոպոսությունների կալվածքներին վերաբերող հրովարտականքը գետեղված են Դ. Փուրձելաձեի «Грузинские церковные гуджары (грамоты)» ժողովածուի մեջ, որոնք շնորհված են Ալավերդու, Նինոծմինդայի, Դավիթ-Գարեջիի և Շուամթինյան վանքերին:

Ալավերդու վանք. 1522 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր թագավորը եպիսկոպոս Եվֆիմի օրոք նվիրում է գյուղ(հայտնի չէ որ գյուղը) գյուղացիներով հանդերձ, վերակառուցում է երկրաշարժից վնասված վանքի ծախ հատվածը, 1547 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան վերակառուցում է Ալավերդու վանքը, այնտեղ հաստատում Փիլիպպ արքեպիսկոպոսին, նվիրում Մարիլիսիի⁴⁴ գյուղերը: Այս վանքին Ալեքսանդրի հաջորդ հրովարտակով նվիրվում են Կոնդոլի գյուղի բնակիչները՝ ի սպաս եկեղեցուն, և քանի որ ճորտերը ամրագրված էին հողին⁴⁵, ստացվում է, որ այդ հրամանով վանքին է նվիրվել Կոնդոլի գյուղը⁴⁶:

Նինոծմինդայի վանք. 1553 թ. Լևան թագավորի հրովարտակով, Ջաքարիա վանահոր հովվության օրոք, վանքին շնորհվում է Ազամբուրի գյուղից ղալա (ցորենի բերքի) հարկի գանձման իրավունքը, 1597 թ. Ալեքսանդր թագավորի հրովարտակը վկայում է,

⁴³ ერთგულების წიგნი კახთ ეპისკოპოსებისა დომენტი კათალიკოსისადმი.[1556-1560 წწ], ПГП, т. III, с. 268.

⁴⁴ Գյուղ Կախեթում, Թելավիից հյուսիս-արևմուտք: Багратиони В., նշվ. աշխ., էջ 320:

⁴⁵ Թուշեթի՝ լեռնային շրջան Քարթլիի և Կախեթի սահմանին: Նույն տեղում, էջ 322:

⁴⁶ Пурцеладзе Д., Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, с. 13.

որ Լևան արքան վերակառուցել է Նինոծմինդայի վանքը և նվիրել Օրկոշինի գյուղը այնտեղ բնակվող հայ և վրացի բնակչությանը հանդերձ: Նույն 1597 թ. մյուս հրովարտակով Ալեքսանդր թագավորը վանքին նվիրում է Թուշթսամարխիսա սարը⁴⁷:

Դավիթ Գարեջիի վանական համալիր. Դավիթ-Գարեջի վանական համալիրին վերաբերող ևս 3 հրովարտականք են պահպանվել⁴⁸, որոնցից 1566 թ. հրովարտակով Լևան արքան վանքին է նվիրաբերում 3 ծուփ գյուղացիներ իրենց ունեցվածքով, 1571 թ. հրովարտակով նվիրում է ևս 4 ծուփ իրենց ունեցվածքով, 1590 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան իր կողակից Թինաթի թագուհու հետ վանքին են նվիրում Ժատի (տեղն անհայտ է) բնակավայրը, 2 պահակ, 2 հովիվ, այգի՝ այգեպանի հետ, լեռան մի լանջից սաքալախո և կուլուխի հարկերի գանձումը, մյուս լանջից դալայի՝ և 40 կաբիցի⁴⁹ ցորենի գանձման իրավունքը:

Շուամթինյան Աստվածամոր տաճար. 1576 թ. Ալեքսանդր արքան Խախուլյան սրբապատկերի Աստվածամոր տաճարին է ընծայում Կանդախիում⁵⁰ 12 ծուփ իրենց ունեցվածքով և որսորդության համար նախատեսված պուրակ: 1597 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան տաճարին է նվիրում գյուղացիներ Իկալտոյում և Ռուխսպիրիում⁵¹: Նույն թվականի 2 այլ հրովարտականքով Ալեքսանդրի թույրը՝ Թեկլան՝ Լևան արքայի դուստրը, տաճարին մեկական ծուփ է նվիրում⁵²:

Այս վավերագրերի քննությունը թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել վանական ունեցվածքի մասին և ներկայացվում է հետևյալ դասակարգմամբ.

- որպես կալվածքներ եկեղեցին ուներ գյուղեր, ընդ որում, հիմնականում դրանք գտնվում էին կա՛մ վանական կառույցների, կա՛մ

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴⁸ Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 67-69:

⁴⁹ კაბჭი՝ կաբիցին հավասար էր 3 կողայի, իսկ կողան իր հերթին մոտավորապես 2 փութ էր: Տե՛ս Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵⁰ Գյուղ Կախեթում: Տե՛ս Зубарев Д., Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область, Русский вестник, том 2, С. Петербург, 1841, с. 553.

⁵¹ Իկալտո (იკალთო), Կոնդուլի (კონდოლი), Ռուխսպիրի (რუსიპირი)՝ գյուղեր Կախեթում, Թեկալի քաղաքի մերձակայքում: Տե՛ս Зубарев Д., նշվ. աշխ., էջ 537:

⁵² Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 85:

խոշոր քաղաք-կենտրոնների՝ Թբիլիսիի, Աթենիի, Գորիի, Մցխեթի, Թելավիի մերձակայքում,

- վանքապատկան ունեցվածքի մի մասն էին կազմում առանձին հողակտորներ՝ խաղողի այգիներ, պարտեզներ, այգիներ, աղբյուրներ, կալվածքներ և այլն,

- վանքերն ունեին իրենց անասնահոտերը, որոնց վրա որպես վանքապատկան ունեցվածք ևս տարածվում էր ապահարկության իրավունքը⁵³,

- վանական ունեցվածքի մի տեսակ էր հարկերի, ամբողջությամբ կամ մասնակի, գանձման իրավունքի ընձեռումը եկեղեցուն, որի դեպքում հարկերից ստացված եկամուտը արքունական գանձարանի փոխարեն գնում էր վանքի գանձարան,

- վանքապատկան սեփականության մյուս կարևոր բաղադրիչը ճորտերն էին: Ինչպես նաև եկեղեցու ենթակայության տակ ուներ ազնվականներ⁵⁴, որոնք եկեղեցու հովանին օգտագործում էին պետական պարտականություններից, հարկերից⁵⁵ խուսափելու համար,

- վանական ունեցվածքը, ինչպես նշվեց, ուներ ապահարկման իրավունք (լրիվ կամ մասնակի), որի դեպքում արքունական հարկերը կամ չէին գանձվում և գանձման իրավունքը սեփականում էր վանքը, կամ գանձվում էր մասամբ՝ հաճախ դրամով գանձվող հարկերի տեսքով:

Աշխարհիկ իշխանության կողմից ցուցաբերվող օժանդակությունը և պաշտպանությունը միայն խթանում էին եկեղեցու հզորացման գործընթացը, և Վրաց եկեղեցին, իր ենթակայության տակ ունենալով նյութական և մարդկային խոշոր ներուժ, դարձել էր երկրի առաջին ավատատերերից մեկը: Եվ այդպիսով, տնտեսական հզորությունը թույլ էր տալիս ոչ միայն պահպանել եկեղեցու ամբողջականությունը և գրաված դիրքը, այլ միջամտել աշխարհիկ խնդիրների լուծմանը:

⁵³ Տե՛ս Սիմոն արքայի 1589 թ. հրովարտակը: Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁵⁴ «Կաթողիկոսության հովվության իշխաններն ու գյուղերը Սամցխե-Սաաթաբագոյում (XVI դ.)»՝ კათალიკოზის სამწყვსონი თავადნი და სოფელნი სამცხე-საათაბაგოში (XVI ს.) ПГП, т. III, с. 242.

⁵⁵ Зубов П., Шесть писем о Грузии и Кавказе, Москва, 1834, с. 102.

**THE QUESTION OF MONASTERY LANDHOLDING IN EASTERN GEORGIA
(XVI CENTURY)**

In East Georgia the Orthodox Georgian Church was one of the biggest feudal. It had the large estates, villages, orchards, shops, workshops, serves. As the Orthodox Georgian Church was feudal it had privileged position as its estates were exempted regularly from taxes (tarkhnoba) by the secular authority. The Orthodox Georgian Church was exempted either from some taxes or completely. For research the exempt from taxes of the church in the period (XV s.) in which we are interested many documents were studied: «Edict of exempt from taxes of the Kartli catholicos estates (1559)», edicts given to the Qvatakhevi, Sioni, David-Gareji, Sveticxoveli, Alaverdi, Ninotsminda monasteries. The exempt from taxes promoted the economic power of the church and it was able to interfere in the solutions of the secular problems.